

Şifahi xalq ədəbiyyatı Nizami yaradıcılığının qaynağı kimi

Orxan İsayev

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: orxan.qeriman@mail.ru

Annotasiya. Nizami Gəncəvinin 5 poemadan ibarət “Xəmsə”si öz genişliyi və çoxşaxəliliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu əsəri zənginləşdirən əsas məqamlardan biri də şairin istifadə etdiyi mənbələrdir. Nizami öz yaradıcılığında həm yazılı, həm də şifahi mənbələrdən kifayət qədər geniş şəkildə yararlanmışdır. Onun sadə xalqa yaxın olan həyat tərzini əsərlərində də xalq folklorundan istifadəyə əsas vermişdir. Bir sıra rəvayət, əfsanə, dastan motivləri Nizami poemaları üçün qaynaq rolunu oynamışdır. Folklordan bir mənbə kimi istifadə özünü daha çox “Sirlər xəzinəsi”, “Yeddi gözəl” və “Leyli və Məcnun” əsərlərində daha qabarıq şəkildə büruzə verir. Şeyx Nizami öz qəhrəmanlarını da xalq folkloruna yaxın tarixi şəxsiyyətlər arasından seçməyə üstünlük vermişdir. İskəndər, Xosrov Pərviz, Sultan Səncər, Bəhram Gur xalq əfsanə, nağıl və rəvayətlərinin əsas qəhrəmanları kimi xarakterizə olunur. Bu bir daha sübut edir ki, şifahi xalq ədəbiyyatı Nizami Gəncəvi yaradıcılığının əsas qaynaqlarından biri olmuşdur.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, şifahi xalq ədəbiyyatı, Xəmsə, mənbə

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 17.11.2021; qəbul edilib – 26.11.2021

Oral folk literature as a source of Nizami's creative work

Orkhan Isayev

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: orxan.qeriman@mail.ru

Abstract. Nizami Ganjavi's “Khamsa” consisting of 5 poems attracts attention with its breadth and diversity. One of the main points that enriches this works is the sources used by the poets. Nizami made extensive use of both oral and written sources in his work. His simple lifestyle to create a basis for the use of folklore in his works. A number of legends, myths motifs served as a source for Nizami's poems. There is an example of folklor in “Treasure of Secrets”, “Seven Beauties” and “Leyli and Majnun”. Sheykh Nizami also preferred to choose his heroes from historical figures close to folklore. İskandar, Khosrov Parviz, Sultan Sanjar, Bahram Gur are given as the main heroes of folk legends. This proves once again that oral folk literature was one of the main sources of Nizami Gancavi's works.

Keywords: Nizami Ganjavi, oral folk literature, Khamsa, source

Article history: received – 17.11.2021; accepted – 26.11.2021

Giriş / Introduction

Nizami Gəncəvi yaradıcılığı öz genişliyi və çoxşaxəliliyi ilə bu gün də alim və tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir. Böyük mütəfəkkir öz əsərlərində demək olar ki, bütün elm sahələrinə müraciət etməklə yanaşı, bədi cəhətdən də ölməz sənət əsərləri yaratmağa müvəffəq olmuşdur. İstər Azərbaycanda, istərsə də digər ölkələrdə Nizami Gəncəvi irsi ilə bağlı kifayət qədər ciddi araşdırmalar aparılmış, sanballı məqalələr, monoqrafiyalar yazılmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq hələ də Nizami yaradıcılığının tədqiqində mübahisəli məqamlar qalmaqdadır. Belə məqamlardan biri

də şairin müraciət etdiyi mənbələr, qaynaqlar, məxəzlərdir. Əsasən də “Xəmsə”yə daxil olan beş böyük poemada dahi mütəfəkkirin istinad etdiyi qaynaqlarla bağlı nizamişünaslar müxtəlif fikirlər irəli sürürlər.

Əsas hissə / Main Part

Bununla bağlı filologiya üzrə elmlər doktoru Ramazan Qafarlı “Nizaminin məhəbbət ideali: mif, əfsanə, yoxsa gerçəklik?” adlı məqaləsində yazır: “Nizami poemasının mənbələrindən danışanda iki qaynaq diqqət mərkəzinə çəkilir:

Birincisi, folklor, xüsusilə şifahi şəkildə ağızlarda gəzib dolaşan əfsanə və rəvayətlər;

İkincisi, yazılı ədəbiyyat – ərəb və fars dillərində yazılan kitablar” [4, s.46]. Fikrimizcə, hər iki qaynaq Nizami əsərlərinin mövzusu üçün qaynaq rolunu oynamışdır. Şair özü bu haqda yazır:

*“Düzgün, dürüst olan nə var saxladım,
Kitabla yanaşı kitab bağladım.
Dedim qoy söz üstə yansın ürəyim,
Qəribə naxışla onu bəzəyim.
Gizli kitabları açdım aradım,
Cahan ucqarları göstərdi yardım.
Ərəbcə, dəricə deyilənləri,
Buxari, Təbəri əsərlərini.
Tapdım... çox evlərin xəzinəsində,
Pərakəndə yatan nüsxələri də”* [9, s.302].

və ya

*“Dünyada nə qədər kitab var belə,
Çalışıb əlləşib gətirdim ələ.
Oxudum, oxudum sonra da vardım,
Hər gizli xəznədən bir dürr çıxardım”* [9, s.352].

Qeyd etdiyimiz nümunələrdə müəllif özü istinad mənbələrini bədii şəkildə oxucuya təqdim edir. Burada Təbəri, Buxari kimi alimlərin adının çəkilməsi Nizaminin yazılı qaynaqlara müraciət etdiyini açıq-aydın göstərir. İkinci nümunə isə ümumi səciyyəyə daşıyır. Burada işlədilən “Dünyada nə qədər kitab var belə” fikri heç də yalnız yazılı kitab kimi başa düşülməməlidir. Nizami poemalarını oxuyarkən böyük şairin şifahi xalq yaradıcılığına nə qədər dərinədən bələd olduğunu və bu mənbələrdən kifayət qədər yararlandığının şahidi oluruq. “Maraqlı məsələlərdən biri budur ki, Nizami Gəncəvi folklorlardan istifadə etdiyi zaman həmin incilərin haradan gəldiyinə də işarə etmişdir. ... Onun “deyirlər”, “eşitmişəm”, “pirani belə söylədi”, “qocanın dediyinə görə”, “ixtiyar qoca belə deyir” və s. ifadə və işarələri fikrimizi təsdiq edir. Bəzən də müəyyən bir nümunədən bəhs açarkən yazır ki, “belə oxumuşam”, “belə yazılır” və s. Buradan da aydın olur ki, şair özündən əvvəl qeyd edilmiş hər hansı bir yazılı qaynaqlardan bəhrələnməmişdir” [16, s.40].

Nizami Gəncəvi haqqında verilən məlumatlardan aydın olur ki, o, bütün ömrünü Gəncədə keçirmiş və daim saraylardan uzaq olmağa çalışmışdır. Xalqın içində yaşaması onun folklorla, şifahi xalq ədəbiyyatına daha dərinədən bələd olmasına şərait yaratmışdır. “Əsərlərinə yazdığı müqəddimələrdən çıxan məlumata görə, Nizami qədim dillərdən pəhləvi, nəsturi, yəhudi dillərini də bilirmiş. O, öz poemaları üçün topladığı materialları adi və geniş yayılmış sadə qaynaqlardan deyil, qeyd edilmiş qədim dillərdəki məxəzlərdən dəqiq araşdırmalar vasitəsilə əldə etdiyini bizə anlatmışdır” [12, s.37]. Bu qədər zəngin bilik və dünyagörüşünə malik olması Nizamiyə tək qədim və nadir yazılı mənbələrə deyil, həm də dünya xalqlarının folkloruna, onların əfsanə, rəvayət, dastan və s. kimi janrlara da müraciət etməsinə imkan verirdi. Rus alimi Yevgeni Bertels bu haqda

yazırdı: “Əgər Nizami bəlli olmayan başqa yazılı mənbələrdən istifadə etməmişsə (bir sıra səbəbə görə bunu təsdiq etmək çətinidir), o zaman Azərbaycanda çox geniş yayılmış olan şifahi rəvayətlər onun üçün material olmuşdur” [1, s.62-63]. Azərbaycanda ağız ədəbiyyatı nümunələrinin geniş yayılmasına həmin dövrün şərtləri daxilində nəzər salmaq lazımdır. Şərq dünyasının bir parçası olan Azərbaycanda başqa xalqların folkloruna məxsus nümunələr də kifayət qədər yayılmış, dildən-dilə keçərək məşhurlaşmışdı. Nizami Gəncəvinin öz əsərlərini yazarkən yararlandığı bir çox əfsanə, rəvayət, əsatir, dastan və s. Azərbaycanda yayılan və bir çox Şərq xalqlarına məxsus folklor nümunələri idi. Buna ən bariz nümunə “Leyli və Məcnun” əfsanəsidir. Şair özü poemanı dastan adlandırmışdır. Nizami irsini tədqiq edən alimlərin böyük əksəriyyəti Nizaminin məhəbbət poeması üçün mövzunu qədim ərəb əfsanəsindən götürdüyünü təsdiq edirlər. “Məlum olduğu üzrə “Leyli və Məcnun” macərəsinə aid ərəb məxəzlərində Nizamidən xeyli əvvəl bir çox rəvayətlər varmış. “Leyli və Məcnun”un tədqiqi göstərir ki, Nizami bütün məxəzlərdən xəbərdarmış. Lakin böyük şairin yalnız və ancaq ərəb məxəzlərinə istinad etdiyini qəbul etmək doğru sayıla bilməz. Çünki “Leyli və Məcnun” mövzusu ətrafındakı rəvayətlər Nizami dövründə yaxın Şərqdə o qədər geniş yayılmışdır ki, bu rəvayətlər həmin mövzu əsasında ilk dəfə yaradılan dastana təsir etməyə bilməzdi” [3, s.27]. Tədqiqatların nəticəsi sübut edir ki, bu mövzunun Azərbaycanla da sıx bağlılığı olub. Belə ki, bütün Şərq ölkələrinə yayılan “Leyli və Məcnun” əfsanəsi Nizaminin vətəninə də dillər əzbəri olmuşdur. Bu haqda görkəmli alim Sədnik Paşayev yazırdı: “Şirvan hökmdarı Əxstanın “Leyli və Məcnun” əfsanəsini qələmə almağı Nizamidən xahiş etməsi təsadüfi deyildir. Bu əfsanə XII əsrdə Azərbaycanda, eyni zamanda Qafqazda geniş surətdə yayılmışdır. Leyli gözəllik, Məcnun nakam aşiq obrazı kimi dillərdə dastan olmuşdu. Hər iki ad poetik obraza çevrilmişdir” [11, s.85]. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də “Azərbaycan şairi Nizami” əsərində qeyd edir ki, “Leyli və Məcnun” əfsanəsi ərəblərə aid olsa da, Azərbaycanla sıx və ənənəvi bir əlaqəsi vardır [12, s.117].

“Leyli və Məcnun” nə qədər şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi sayılsa da, bu əfsanənin real tarixi faktlar əsasında meydana gəldiyini iddia edənlər var. Bir sıra mənbələrdə Qeysin (Məcnun) tarixi şəxsiyyət olması barədə məlumatlar qeyd olunur. Bəziləri onun şair, bəziləri isə sadəcə olaraq nakam aşiq olduğunu və sevgisinə görə xalq arasında məşhurlaşdığını bildirirlər. Ramazan Qafarlı Məcnunu tarixi şəxsiyyət hesab edən alimlərin sırasında Bertelsin adını qeyd etsə də, şərqşünas alimin “Böyük Azərbaycan şairi Nizami” əsərində bu fikirlərlə razılaşmadığını görürük. Y.E.Bertels yazır: “Lakin Məcnunun tarixi sima olduğunu zənn etmək doğru deyil. İbnəl Kəlbə deyir ki, Məcnunun şeirlərini və onun Leyliyə olan bədbəxt eşqi haqqındakı rəvayəti Bəni Üməyyə xanədanı üzvlərindən biri yaratmış, lakin öz adını bildirmək istəməmişdir. Bu məlumat mənə tamamilə doğru görünür” [1, s.74].

Xalq yaradıcılığı, folklor, dillərdə əzbər olan dastan və rəvayətlər Nizami üçün əsl qaynaq mənbəyi rolunu oynamışdır. Bütün əsərlərində ibrətəməz, tərbiyəvi ideyanı önə çıxaran mütəfəkkir şifahi xalq ədəbiyyatını yazılı ədəbiyyata gətirməklə öz fikir və ideyalarını daha rahat şəkildə yayma, oxucu auditoriyasını genişləndirə bilirdi. “Xəmsə”yə daxil olan poemaların hər biri bir hökmdara ithaf olunsa da, bu əsərləri oxuyub anlamaq üçün hökmdar olmağa ehtiyac yox idi. Nizamini sadə kəndli də dərk edə bilirdi. Fikrimizcə, bunun ən başlıca səbəbi Nizami əsərlərinin məhz şifahi xalq ədəbiyyatı üzərində yazılması idi. Xalq yaradıcılığı nümunələri, eləcə də insanların qədim mifoloji görüşləri Nizami Gəncəvinin tərbiyəvi, fəlsəfi, elmi mülahizələri üçün əsas dayaqlardan olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, şair öz hökmdar qəhrəmanlarını seçərkən də xalq arasında daha çox sevilən, haqqında müxtəlif əfsanələr, rəvayətlər, dastanlar uydurulan tarixi şəxsiyyətlərə üstünlük verirdi. Makedoniyalı İskəndər, Xosrov Pərviz, Bəhram Gur, Nuşirəvan, Harun ər-Rəşid və s. hökmdarlar folklor qəhrəmanları kimi XII əsrdə də xeyli məşhur idilər.

Nizami Gəncəvinin 5 böyük poemasının hər biri süjet və motiv etibarilə şifahi xalq ədəbiyyatına çox yaxındır. Bu onu göstərir ki, müəllif bu ölməz əsərləri yaradarkən xalq yaradıcılığının ənginliklərinə baş vurub və bu xəzinədən dürr çıxarmağa müvəffəq olub. Doğrudur, poemaların yalnız şifahi xalq ədəbiyyatından istifadə edilərək yazıldığını iddia etmək yanlış olardı. Nizami kimi alim şəxsiyyət öz dövrünün bir çox elmi məxəzlərindən xəbərdar idi və əsərlərində də bundan

istifadə edirdi. Bu səbəbdən də Nizaminin qaynaq kimi həm yazılı, həm də şifahi xalq ədəbiyyatından istifadə etdiyini söyləmək daha məqsədəuyğundur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz faktları əsas götürüb Məmməd Ələkbərovun “Nizami Gəncəvi və Azərbaycan xalq yaradıcılığı” mövzusunda yazdığı namizədlik dissertasiyasında qeyd etdiyi “Nizami dastanlarının başlıca mövzunu, məlum olduğu üzrə, qədim hadisələr və əfsanələr təşkil edir” [3. s.41], – fikri ilə razılaşa bilmərik. Nizamişünas alim Sədnik Paşayev də bu fikirlə razılaşmır. Alim yazır: “Bizcə, Nizami qədim folklor nümunələrindən istifadə başlıca yol saymamış, yeri gələndə başqa mənbələrə də müraciət etmişdir. Dahi şair bəzi folklorlardan aldığı kiçik süjetlər əsasında yeni keyfiyyətli incilər yaratmışdır” [11, s.32]. Yuxarıda “Leyli və Məcnun” poeması haqqında danışarkən bəzi tədqiqatçıların Qeysi tarixi, real şəxsiyyət kimi qəbul etdiklərini vurğuladıq. “İskəndərnamə”də də Nizami bir sıra qədim kitablara müraciət etmiş, tarixi faktlara bədiilik qataraq ədəbiyyat nümunəsi yaratmışdır. Bu fikirləri “Xosrov və Şirin”, “Yeddi gözəl” poemaları haqda da söyləyə bilərik. Lakin hər poemada şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə kifayət qədər yer verilmişdir. Bu özünü “Sirlər xəzinəsi”ndə daha çox büruzə verir. Nizami “Xəmsə”sinə daxil olan poemalar arasında “Sirlər xəzinəsi” digərlərindən fərqlənir. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bu əsəri “din yayan müqəddəs kitab” [12, s.199] adlandırır və onu Cəlaləddin Ruminin “Məsnəviyə mənəvi” əsərinə bənzədir. “Sirlər xəzinəsi”ndə dini rəvayət və əfsanələr çoxluq təşkil edir. Bu rəvayətlərin böyük əksəriyyəti Şərqi xalqlarının folkloruna aiddir. Bir sıra dini əfsanələrin isə Azərbaycanla birbaşa əlaqəsi var. Həm əfsanələr Azərbaycan ərazisində çox yayılmışdır, həm də bir sıra yer adları, toponimlər məhz bu əfsanələrlə bağlı olaraq yaranmışdır. Nizami də “Sirlər xəzinəsi”ndə dini əfsanə və rəvayətlərə daha çox yer verməklə bu əsərə xalq ruhunu hopdura bilmişdir. Bir sıra beytlərdə şair dini rəvayətlərə sadəcə üstüörtülü toxunur və əgər oxucu həmin rəvayətdən xəbərdardırsa, söhbətin nədən getdiyini dərhal anlayır. Məsələn, Nizami yazır:

*“Zöhrə üzü suluydu Yerin yanında hələ,
Harutun qanadları düşməmişdi Babilə.
Onda ayırdı səndən bu səmələr, bu yerlər,
Bildin, həsrət çəkirlər, yolunu bəkləyirlər”.* [8, s.132]

Burada söhbət dini rəvayətə görə, Harut və Marut adlı iki qılman tərəfindən yoldan çıxarılan Zöhrədən gedir. Əsatirə görə, Zöhrə musiqi və şənlik ilahəsi hesab olunurdu və Harutla Marut tərəfindən aldadıldıqdan sonra Tanrı onu cəzalandıraraq yerdən göyə qovmuşdur. Harut və Marut isə cəza olaraq Babilistanda dərin bir quyudan başısağa vəziyyətdə asılmışdılar.

Nizami Gəncəvi poemanın başqa bir yerində də bu rəvayətə işarə edərək yazır:

*“Gəncəm – Babilim mənim Harutu yandırmada,
Ən uzaq ulduzu da Zöhrən nurlandırmada.
Zöhrən söz dəyərini Mizan bürcündə ölçür,
Dilim-ruh aləminin lisanıdır, gözüdür”.* [8, s.64]

“Sirlər xəzinəsi”ndə Nizaminin işarə ilə toxunduğu başqa bir rəvayət isə məşhur pəhləvan Rüstəmin atası Zalı adı ilə bağlıdır.

*“Biz ki, gəncliyimizi bəxş elədik cahana,
Bəs niyə bənzəmədik bu əbədi cavana?
Çocuğunu Simurğə bəxş edən Sam gənc ikən,
Çocuğunun saçları ağappaqdır bəs nədən?”* [8, s.103]

Rəvayətə görə, Rüstəmin atası Zal doğularkən saçları ağ olub. Uşağın atası Sam cəmiyyətdə gülüş obyektinə çevrilməmək üçün ağsaçlı doğulan uşağı bir dağın başına qoyur və geri qayıdır. Əfsanəvi Simurq quşu uşağı tapır və öz yuvasında böyüdür.

“Sirlər xəzinəsi”ndə mövcud olan bir sıra hekayələr Azərbaycan əfsanələri ilə mövzu baxımından olduqca oxşardır. “Şübhəsizdir ki, bu hekayələrin mövzusunu Nizami xalqdan almış, lakin onu zaman və insan haqqındakı düşüncələri üçün bir vasitəyə çevirmişdir. “Sirlər xəzinəsi”ndə bilavasitə xalq ədəbiyyatından alınmış süjet və motivlər bunlarla bitmir. “Nuşirəvan və bayquşların söhbəti”, “Sultan Səncər və qarı hekayəsi”, “Bir şahzadənin dastanı”, “Harun ər-Rəşid ilə dəlləyin dastanı”, “Ovçu, it və tülkü dastanı”, “Firudin ilə maralın dastanı”, “Bir-biri ilə çəkişən iki həkimin dastanı” və başqaları bilavasitə Azərbaycan folklorundan, xüsusilə onun ən qədim əsəti və əfsanə qaynaqlarından istifadə yolu ilə yaradılmışdır” [11, s.32]. “Bir-biri ilə çəkişən iki həkimin dastanı” “Gül və zəhər” əfsanəsinə, “Bir şahzadənin dastanı” “Bostan əhvalatı” nağılına, “Sultan Səncər və qarı” “Şah və qarı” əfsanəsinə, “Harun ər-Rəşid ilə dəlləyin dastanı” “Xan yurdu” əfsanəsinə, “Nuşirəvan və bayquşların söhbəti” “Ədalətli Ənuşirəvan” əfsanəsinə mövzu, süjet və ideya baxımından olduqca yaxındır. “Sirlər xəzinəsi” poemasında vahid süjet xətti olmadığı üçün əsərdə olan ayrı-ayrı hekayələr şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə müqayisə edilir. Nizaminin sayca ikinci poeması sayılan “Xosrov və Şirin” isə vahid süjet xətti əsasında qələmə alınıb. Bu əsərdə də Nizami Gəncəvi xalq yaradıcılığına bir qaynaq kimi müraciət edib, ondan yararlanıb. Bunu Yevgeni Bertels də təsdiq edir. Bertels “Böyük Azərbaycan şairi Nizami” əsərində yazır: “Poemanın süjeti Nizamidən çox əvvəl varmış və bir dərəcəyə qədər sasanilər xanədanının xronikasına daxildir. Lakin yazılı əsərlərdən başqa şifahi rəvayətlər də varmış və bu rəvayətlər xalq arasında qədim İran şahlarının Qəsri-Şirin və Bisütun adı ilə məşhur olan tikintiləri ilə əlaqədar edilir” [1, s.62].

Yer adlarının bu hekayə ilə əlaqədar adlanması mövzunun həm qədimliyinə, həm də xalq arasında kifayət qədər məşhur olmasına dəlalət edir. Orta əsr müəllifləri də Xosrov və Şirin haqqında rəvayət və əfsanələrin Şərqi xalqlarında, eləcə də Qafqazda və Azərbaycanda geniş yayıldığını təsdiq edirlər. Bertels ərəb coğrafiyaçısı Yəquta və tarixçi Təbəriyə istinad edərək sasanilər hökmdarı Xosrov Pərvizlə əlaqədar əfsanələrin xalq içində məşhur olduğunu və bir sıra yer adlarının da bu əfsanələr əsasında meydana gəldiyini qeyd edir. Professor Mikayıl Rəfilov isə “Xosrov və Şirin” haqqında olan hekayəni birbaşa Azərbaycanla əlaqələndirərək yazır: “Xosrov və Şirin” İran tarixindən doğmamışdır, bəlkə Azəri xalqının daxilində yaşamış olan qədim və gözəl bir əfsanədən qüvvət almışdır” [13]. Bizə görə, hörmətli professorun fikirlərini təsdiq edən digər bir amil Fərhad obrazı ilə bağlıdır. Əsərdə Fərhad el sənətkarıdır və bir növ xalqı təmsil edir. Azərbaycan ərazisində isə Fərhadın adı ilə bağlı kifayət qədər toponimlər, hidronimlər, oykonimlər mövcuddur. “Nizami “Xosrov və Şirin” əsərində Azərbaycan folklorundan sız-sız və məharətlə faydalanmışdır. Daşyonan Fərhadla əlaqədar əfsanələr bu baxımdan xüsusilə əhəmiyyətə malikdir. Toplanmış əfsanələrdən və yerli toponimik materiallardan hasil olan qənaət budur ki, daşyonan Fərhadın mənşəyi bilavasitə Azərbaycan torpağına və folkloruna bağlıdır” [11, s.50]. Yevgeni Bertels qeyd edir ki, Arifi adlı Azərbaycan şairi Fərhadın oğullarından birinin sarayının və bütün ailənin sərdəbəsinin Bakıda olduğunu yazır [1, s.73]. Şərqişünas alimin fikrincə, Arifi bu sözləri təsadüfən yazmamışdır. Maraqlıdır ki, Azərbaycanda bu mövzu ilə bağlı olan əfsanələrin, rəvayətlərin böyük əksəriyyətində qəhrəman Xosrov yox, məhz Fərhadır. Nizami özü də “Xosrov və Şirin” poemasında Fərhadı xüsusi hörmətlə yanaşır, onu cəfəqş, mərd, sevgisi yolunda canından keçən əsl qəhrəman kimi təqdim edir. Çox güman Nizami folklor nümunələrindən istifadə etməklə Fərhadı dərin məhəbbət aşılaya bilmişdir. Burada Fərhadın mənşə etibarını ilə Azərbaycandan olması da rol oynaya bilərdi. Bu bir daha sübut edir ki, Nizami xalq yaradıcılığına hörmət və ehtiramla yanaşır və Azərbaycan folklorunu dərinləndirirdi. Nizami əsərlərinin hər biri üçün səciyyəvi olan “ədalətli şah” ideyası “Xosrov və Şirin” poeması üçün keçərli olmasaydı, bəlkə də şair Fərhadı əsərin əsas qəhrəmanı kimi təsvir edərdi.

Bəzi folklorşünas alimlərin fikrincə, Nizami şifahi xalq ədəbiyyatından bir qaynaq kimi ən çox “Yeddi gözəl” poemasında istifadə etmişdir. “Bu mürəkkəb quruluşlu əsərin motivləri Midiya əfsanələrindən, “Dədə Qorqud dastanları”ndan tutmuş bir sıra Yaxın Şərqi xalqlarında yayılmış rəvayətlərlə yanaşı, bizim bir çox əfsanələrimizlə də səsleşməkdədir” [11, s.89]. Bu poemada təsvir edilən döyüş və qəhrəmanlıq səhnələri “Kitabi-Dədə Qorqud” boyları ilə, Fitnə haqqında əhvalat

“Çiçəyin hünəri” əfsanəsi ilə yaxın bağlılıq təşkil edir. Memar Simranın günahsız şəkildə öldürülməsi motivi Azərbaycan folklorunda geniş yayılmışdır. Buna misal olaraq “Ağ körpü”, “Ustanın qarğıışı”, “Şindar qalası”, “Xan sarayı” və s. kimi çoxsaylı rəvayət və əfsanələri misal göstərə bilərik. Nizami Gəncəvi “Yeddi gözəl” poemasını yazarkən bu əfsanələrdən, rəvayətlərdən xəbərdar idi. Bu faktlar sübut edir ki, həqiqətən dahi şair əsər yazarkən təkcə yazılı mənbələri araşdırmaqla kifayətlənmir, xalq yaradıcılığına da xüsusi olaraq nəzər salırdı.

Ümumiyyətlə, “Yeddi gözəl” poeması süjet etibarlı ilə də folklora çox yaxın əsərdir. Poemada olan bir sıra hadisələr nağılları, dastanları xatırladır. Bunu əsərin əvvəllərindən hiss etmək olur. Belə ki, Azərbaycan dastanlarının, nağıllarının bir çoxunda şahın övladı olmur. Çox zaman nəzir-niyazdan, dualardan sonra Tanrı həmin şahı övlad nəşib edir və bu nəzir-niyazla doğulan şahzadə əsas qəhrəman kimi süjet boyu ön planda olur. “Yeddi peykər” dastanının qəhrəmanı Bəhramın atası Yəzdigürd də övladsızdır. Bununla belə nağıl və dastanlarımızda olan fərq ondan ibarətdir ki, Yəzdigürdün iyirmi il müddətində bir neçə oğlu olmuş, lakin onlar yaşamamışlar” [16, s.116]. Çox güman bu məsələdə Nizami Gəncəvi yazılı qaynaqlara istinad edib. Məlumdur ki, Yəzdigürd də, Bəhram da real tarixi şəxsiyyətlərdir. Təbii ki, Nizami kimi mütəfəkkir şəxsiyyət tarixi simaları bədii obraz kimi təqdim edərkən onlar haqqında yazılı mənbələri də araşdırmış, təkcə folklordan deyil, tarixi faktlardan da istifadə etmişdir.

“Yeddi gözəl” poemasının folklor nümunələri ilə yaxınlığından danışarkən mütləq şəkildə dünyanın yeddi ölkəsindən gətirilmiş gözəl qızların Sasani hökmdarı Bəhram Gura hər gecə nağıl danışmasını da qeyd etməliyik. Uzun qış gecələrində nənələrin, babaların öz nəvələrinə nağıl danışması ənənəsi bu gün də davam etməkdədir. Bu əsərlə bir daha Nizami Gəncəvinin şifahi xalq ədəbiyyatına olan məhəbbətinin şahidi oluruq.

Nizaminin sonuncu poeması olan “İskəndərnamə”nin də qəhrəmanı tarixi şəxsiyyət olan Makedoniya hökmdarı Flippin oğlu İskəndərdir. İskəndər bəşər tarixinin ən məşhur hökmdarlarından biri hesab olunur. Təsadüfi deyil ki, bir sıra xalqların folklorunda İskəndərlə bağlı kifayət qədər nağıllar, əfsanələr yaranmışdır. İskəndərin adı müqəddəs Qurani-Kərimdə də çəkilir və bu böyük sərkərdə həmin kitabda Zülqərneyn təxəllüsü ilə yad edilir. “Zülqərneyn” sözünün mənası “iki buynuzu olan” deməkdir. Maraqlıdır ki, Nizami Gəncəvi də İskəndərin bu təxəllüsündən xəbərdar idi və həmin hadisəyə poemada da yer vermişdir. AMEA Folklor İnstitutunun əməkdaşı Maşallah Xudubəyli “Bir tütəyin sirri” məqaləsində yazır: “Həmişə ulu nəşillərimizin deyimlərinə əsaslanıb ondan bəhrələnən Nizami Gəncəvi bu əfsanələri sadəcə nəzm dilinə döndərməklə kifayətlənmir, həm də ona öz nöqteyi-nəzərindən təhlili yanaşib müdrik kəlamə çevirir. Nizaminin dili ilə söylənən ən heyvətli əfsanə belə, adama inandırıcı görünür. Şairin özündən əvvəl və sonra eyni mövzuda söylənən təsvirlərin hamısı onun qüdrətinin kölgəsində qalır. Məşhur İskəndərin “Zülqərneyn” adlanması əfsanəsi də belədir. Onu dinlədikcə adama elə gəlir ki, bu hekayəti ilk dəfə Nizaminin dilindən eşidir. Xalqa istinad etməsi isə sadəcə olaraq onun təbiiliyindən irəli gəlir” [4, s.103]. Nizami İskəndərlə bağlı həm Azərbaycan, həm də başqa xalqların folklorunda bir çox nümunələrdən istifadə etməklə bu cür ölməz əsər yarada bilmişdir. Mövzu baxımından kifayət qədər zəngin mənbələrlə işləməsi əsərdə İskəndər obrazını oxucuya daha dolğun şəkildə təqdim edilməsinə şərait yaratmışdır. Nizaminin İskəndəri Azərbaycana gətirməsi və burada baş verən hadisələrin bir çoxu da məhz şifahi xalq ədəbiyyatından qaynaqlanır. Azərbaycan folklorunda olan “Soltanbud”, “Baba dağı”, “Acınohur”, “Niqablı qız” və s. əfsanələrin süjet və motivləri “İskəndərnamə” poemasında təsvir olunan bir çox hadisələrlə eynilik təşkil edir. XII əsrdə bu cür folklor nümunələri Azərbaycan ərazisində geniş yayılmışdır. Bir maraqlı cəhət də bundan ibarətdir ki, “Xosrov və Şirin” poeması ilə eyni olan rəvayətlər, əfsanələr, yer adları daha çox Azərbaycanın qərb hissəsindədirsə, İskəndərlə bağlı folklor nümunələrinə daha çox Şirvanda təsadüf edilir. Paşa Əfəndiyev A.P.Fituniyə istinadən yazır ki, Şirvanda İskəndərlə bağlı çox sayda əfsanələr dolaşır. Bu əfsanələrdə İskəndəri Böyük İskəndər, İskəndər Zülqərneyn, Buynuzlu İskəndər, Dərbənd qalasını, Şirvan qalasını inşa edən, İskəndər qalasını tikdirən və s. kimi adlandırırlar. Alim qeyd edir ki, şimalda yerləşən Şahdağın ətəyində də vaxtı ilə “İskəndər qalası” olub [10, s.135]. Şirvanda yayılmış əfsanələrin

hər biri böyük Nizami üçün qaynaq rolunu oynayıb. Bu cür əfsanələrin xalq arasında geniş yayılması Nizamiyə öz qəhrəmanını Azərbaycana gətirməyə rəvac vermişdir.

Nəticə / Conclusion

Nizami Gəncəvi yaradıcılığı zəngin olduğundan onu tədqiq etmək elə də asan deyil. Şairin istifadə etdiyi mənbələri araşdırmaq daha çətin bir işdir. Artıq sübut olunub ki, Nizaminin müraciət etdiyi mənbələr arasında elə qədim əlyazmalar, kitablar olub ki, onların bir çoxu zəmanəmizə gəlib çatmayıb. Fikrimizcə, şifahi xalq ədəbiyyatı ilə də vəziyyət eynidir. Nizaminin xalq yaradıcılığından qaynaq kimi istifadə etməsi heç bir şübhə doğurmur və bununla bağlı yuxarıda xeyli nümunə göstərdik. Lakin elə folklor nümunələri də var ki, müəyyən bir dövr ərzində insanlar arasında işlənsə də, sonradan unudulub, yaddan çıxıb. Nizami yaradıcılığında məhz bu cür nümunələrin də iz qoyduğunu istisna etmirik.

Daim xalqın, sadə insanların arasında yaşamış Şeyx Nizami öz əsərlərini də sadə folklor nümunələrinə istinad edərək yaratmış, yazılı mənbələrə müraciət edərək poemalarının elmi çəkisini daha da artırmışdır. Nizaminin əsərləri təkcə klassik ədəbiyyatın tədqiqi baxımından deyil, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının öyrənilməsi baxımından da çox dəyərlidir.

Ədəbiyyat / References

1. Bertels Yevgeni. Böyük Azərbaycan şairi Nizami. Bakı: "AzFan", 1940.
2. Əfəndiyev Paşa. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: "Maarif", 1981.
3. Ələkbərov Məmməd. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan xalq yaradıcılığı. Gəncə: "Elm", 2021.
4. Nizami Gəncəvi və folklor. Bakı: "Nurlan", 2013.
5. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı: "Adiloğlu", 2011.
6. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Bakı: "Adiloğlu", 2011.
7. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı: "Lider nəşriyyat", 2004.
8. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı: "Lider nəşriyyat", 2004.
9. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı: "Lider nəşriyyat"
10. Paşayev Sədnik. Azərbaycan folkloruna dair tədqiqlər. Gəncə: "Pirsultan", 2006.
11. Paşayev Sədnik. Nizami və xalq əfsanələri. Bakı: "Gənclik", 1983.
12. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı: Azər nəşr, 1991.
13. Rəfil Mikayıl. Xosrov və Şirin. Ədəbiyyat qəzeti. 12 mart, 1947-ci il, №7 (477)
14. Rzasoy Seyfəddin. Nizami poeziyası: Mif-Tarix konteksti. Bakı: "Ağrıdağ", 2003.
15. Rzasoy Seyfəddin. Mifologiya və folklor: nəzəri-metodoloji konteksti. Bakı: "Nurlan", 2008.
16. Xalisbəyli Tağı. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları. Bakı: Azər nəşr, 1991.

Устная народная литература как источник творчества Низами

Орхан Исаев

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: orxan.qeriman@mail.ru

Резюме. «Хамсе» которую написал Низами Гянджеви, привлекает внимание своей широтой и разнообразием. Одним из главных моментов, обогащающих эти произведения, являются источники, которыми пользовался поэт. Низами широко использовал как письменные, так и

устные источники в своем творчестве. Его образ жизни, близкий к простонародному, также дал повод использовать фольклорные мотивы в своем творчестве. Источником стихов Низами послужил ряд легенд, мифов и сюжетов саг. Использование фольклора в качестве источника более заметно в «Сокровище тайн», «Семь красавиц» и «Лейли и Меджнун». Шейх Низами также предпочитал выбирать своих героев из исторических личностей, близких к фольклору. Искандер, Хосров Парвиз, Султан Санджар, Бахрам Гур охарактеризованы как главные герои народных легенд, сказок и мифов. Это еще раз доказывает, что устная народная литература была одним из основных источников творчества Низами Гянджеви.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, фольклор, “Хамсе”, источник